'ધુરંધર' જેવી સહેલી નથી ચલણી પ્લેટોની ચોરી

વિકલ્પ
★ દીપક આશર

તાજેતરમાં રિલીઝ થયેલી ફિલ્મ 'ધુરંધર' જોતી વખતે એક દ્રશ્યમાં જ્યારે પાકિસ્તાની બિઝનેસમેન અને ખૂફિયા એજેન્સી ISI (ઇન્ટર સેવીસ ઇન્ટેલિજેન્સ)ના હાથમાં ભારતની 'કરન્સી પ્લેટ્સ' લાગે છે, ત્યારે આખા થિયેટરમાં સન્નાટો છવાઈ જાય છે. પ્રેક્ષકોના મનમાં એક જ ફાળ પડે છે: જો ખરેખર અસલી પ્લેટો દુશ્મનોના હાથમાં આવી જાય, તો આપણા દેશનું શું થાય? ફિલ્મમાં તો એક મંત્રીની મહેરબાનીથી પ્લેટો સરહદ પાર પહોંચી જાય છે અને નકલી નોટોનો રાફડો ફાટે છે. પરંતુ, શું વાસ્તવિક દુનિયામાં આ શક્ય છે? શું ભારતની કરન્સી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની સુરક્ષા એટલી નબળી છે કે કોઈ પ્લેટ ઉઠાવીને ભાગી જાય? જવાબ છે: બિલકુલ નહીં.

ભારતીય બેંક નોટોની છપાઈ અને તેની પ્લેટોની સુરક્ષા એ કોઈ ફિલ્મી ડ્રામા નથી, પરંતુ વિશ્વની સૌથી ચુસ્ત અને અત્યાધુનિક સુરક્ષા પ્રણાલીઓમાંની એક છે. આજે આપણે 'ધુરંધર'ના કાલ્પનિક રોમાંચથી દૂર જઈને જાણીએ કે ભારતની ચલણી નોટો કેવી રીતે છપાય છે અને તેની સુરક્ષા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે.

ભારતમાં નોટો છાપવાની જવાબદારી કોઈ એક સંસ્થા પાસે નથી. આ કામગીરી બે મુખ્ય સંસ્થાઓના હાથમાં છે:

1. **ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI):** તે નોટોની ડિઝાઇન, સાઇઝ, કલર અને તેમાં રહેલા સિક્યુરિટી ફીચર્સ નક્કી કરે છે.

2. **સિક્યુરિટી પ્રિન્ટિંગ એન્ડ મિન્ટિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (SPMCIL):** આ એક સરકારી કંપની છે જે સિક્કા, પાસપોર્ટ અને ટપાલ ટિકિટની સાથે નોટો છાપવાનું કામ કરે છે.

આ ડબલ દેખરેખને કારણે કોઈ એક વ્યક્તિ કે કોઈ એક વિભાગ ઈચ્છે તો પણ સિસ્ટમ સાથે ચેડાં કરી શકતું નથી.

આ ઉપરાંત ભારતમાં કુલ ચાર જગ્યાએ હાઈ-સિક્યુરિટી પ્રેસ આવેલી છે:

દેવાસ (મધ્યપ્રદેશ) અને નાસિક (મહારાષ્ટ્ર): આ પ્રેસ SPMCIL ચલાવે છે.

મૈસૂર (કર્ણાટક) અને સાલબોની (પશ્ચિમ બંગાળ): આ પ્રેસ સીધી રિઝર્વ બેંક હેઠળ કામ કરે છે.

આ ચારેય સ્થળો કોઈ સૈન્ય છાવણી (મિલિટરી બેઝ) કરતા પણ વધુ સુરક્ષિત હોય છે. અહીં સામાન્ય માણસ તો ઠીક, સરકારના મોટા અધિકારીઓને પણ અંદર જવા માટે અનેક સ્તરની સુરક્ષા તપાસમાંથી પસાર થવું પડે છે.

ફિલ્મમાં તો માત્ર એક ધાતુની પ્લેટ બતાવી દેવામાં આવી છે, પણ હકીકતમાં નોટ બનવાની સફર અત્યંત જટિલ હોય છે:

1. **ડિઝાઈનિંગ:** નોટમાં ક્યા ચિત્રો હશે, ક્યો રંગ હશે અને ક્યા સુરક્ષા ફીચર્સ ક્યાં મુકાશે તે RBI અને સરકાર સંયુક્ત રીતે નક્કી કરે છે.

2. **ખાસ કાગળ:** ચલણી નોટોનો કાગળ બજારમાં મળતા સામાન્ય કાગળ જેવો હોતો નથી. તે 100% કોટન ફાઈબરમાંથી બને છે. તેમાં ખાસ વોટરમાર્ક, સિક્યુરિટી થ્રેડ અને માઈક્રો ટેક્સ્ટ પહેલેથી જ સમાયેલા હોય છે. આ કાગળ ભારતની પોતાની સિક્યુરિટી પેપર મિલમાં જ બને છે.

3. **છપાઈ (પ્રિન્ટિંગ):** નોટ એક જ વારમાં છપાઈ જતી નથી. બેકગ્રાઉન્ડ, મુખ્ય ડિઝાઈન, નંબરિંગ અને ઉભરી આવેલી છપાઈ એમ અનેક તબક્કે છાપકામ થાય છે. દરેક તબક્કા પછી સેમ્પલ ચેકિંગ થાય છે. જો એક દોરા જેટલી પણ ભૂલ હોય, તો આખી શીટ નાશ કરી દેવામાં આવે છે.

4. **કટિંગ અને પેકિંગ:** શીટ તૈયાર થયા પછી તેને કાપીને સીલબંધ બોક્સમાં પેક કરવામાં આવે છે અને કડક સુરક્ષા વચ્ચે RBIના ચેસ્ટ (તિજોરી) સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. ફિલ્મ 'ધુરંધર'માં જે પ્લેટોની ચોરી બતાવવામાં આવી છે, તેને 'માસ્ટર પ્લેટ્સ' કહેવામાં આવે છે. આ પ્લેટ્સ એ નોટનો 'આત્મા' છે. તેની સુરક્ષા માટે પ્રેસમાં એક અલગ 'હાઈ-સિક્યુરિટી ઝોન' હોય છે.

બાયોમેટ્રિક એક્સેસ: આ પ્લેટ્સ જ્યાં રાખવામાં આવે છે ત્યાં જવા માટે માત્ર અમુક સર્ટિફાઈડ નિષ્ણાતોને જ પરવાનગી હોય છે. તેમની એન્ટ્રી બાયોમેટ્રિક, સ્કેનિંગ અને ડિજિટલ રેકોર્ડ બુકમાં નોંધાય છે.

ટ્રિપલ લોકિંગ સિસ્ટમ: પ્લેટ્સને લોક કરવાની જવાબદારી ત્રણ અલગ-અલગ અધિકારીઓ પાસે હોય છે, જેમાંથી એક પણ ગેરહાજર હોય તો પ્લેટ બહાર કાઢી શકાતી નથી.

લાઈફ સાયકલ: દરેક પ્લેટનું આયુષ્ય નક્કી હોય છે. જ્યારે પ્લેટ ઘસાઈ જાય ત્યારે તેને નાશ કરવાની પ્રક્રિયા પણ ઉચ્ચ સ્તરીય ટીમની હાજરીમાં અને વિડિયો રેકોર્ડિંગ સાથે થાય છે.

ફિલ્મમાં વિલન પ્લેટ લઈને ગાડીમાં બેસી સરહદ પાર નીકળી જાય છે, પણ અસલી દુનિયામાં આવું થવું અશક્ય છે. તેનું કારણ છે મલ્ટી-લેયર સિક્યુરિટી.

દરેક પ્રેસની આસપાસ CISF અને રાજ્ય પોલીસનો કડક પહેરો હોય છે. પ્રેસની અંદર પણ ઝોન પ્રમાણે સુરક્ષા વહેંચાયેલી હોય છે. જો કોઈ પ્લેટ પોતાના નિયત સ્થાનથી 10 ઇંચ પણ દૂર જાય, તો આખી પ્રેસમાં રેડ એલર્ટ જાહેર થઈ જાય છે અને તમામ દરવાજા આપોઆપ સીલ થઈ જાય છે. પ્લેટની હિલચાલનો રેકોર્ડ દર મિનિટે લેવામાં આવે છે. તેથી, કોઈ મંત્રી કે અધિકારીની મદદથી પણ પ્લેટ બહાર લઈ જવી એ દિવાસ્વપ્ન જેવું છે.

જો કોઈ પ્લેટ પોતાના નિયત સ્થાનથી 10 ઇંચ પણ દૂર જાય, તો આખી પ્રેસમાં રેડ એલર્ટ જાહેર થઈ જાય છે અને તમામ દરવાજા આપોઆપ સીલ થઈ જાય છે. પ્લેટની હિલચાલનો રેકોર્ડ દર મિનિટે લેવામાં આવે છે. ભારતની કરન્સી પ્લેટો સુરક્ષિત છે, હતી અને રહેશે!

ભારતીય નોટોની સુરક્ષા એટલે એક અભેદ કિલ્લો!

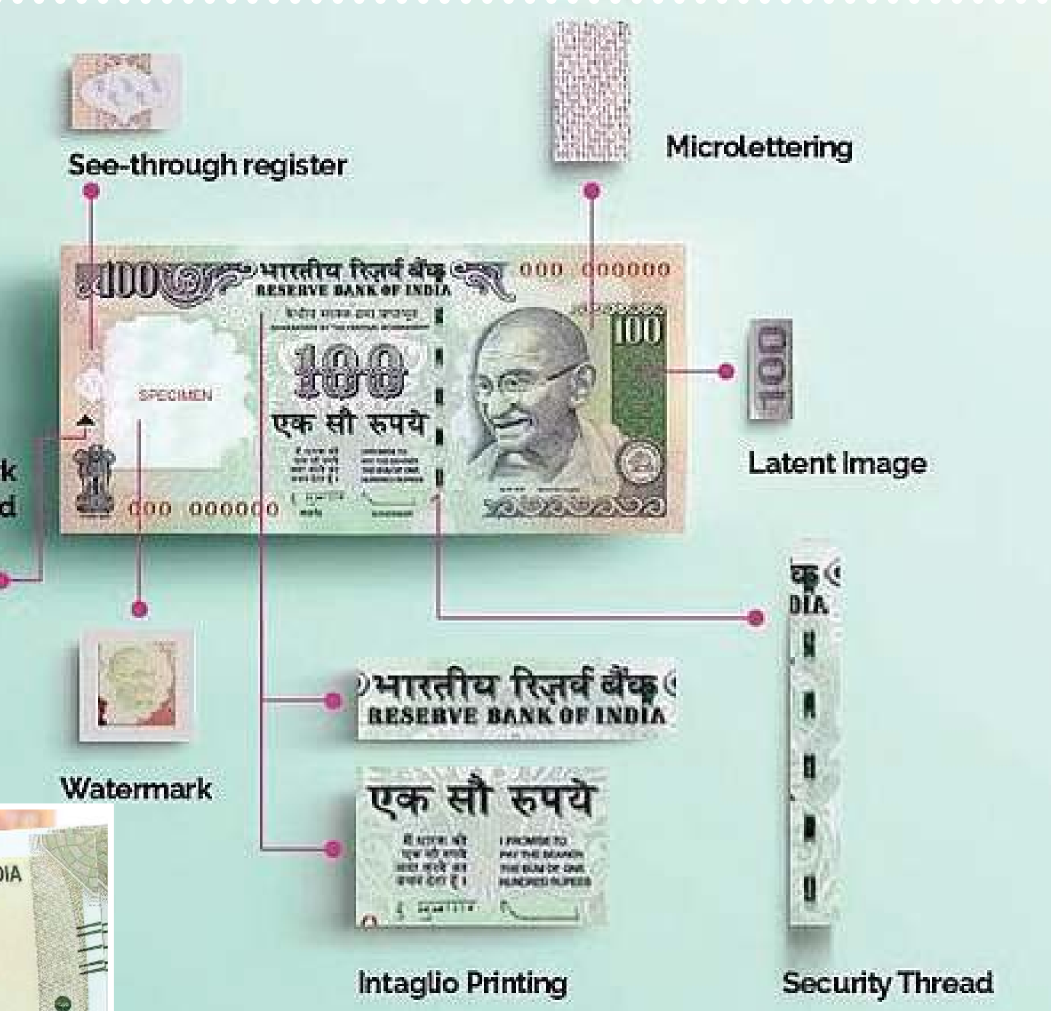

શું છે અસલી નોટની ઓળખ?

ફિલ્મમાં નકલી નોટો બજારમાં ફરી વળે છે, પણ અસલી નોટોમાં એવા ફીચર્સ હોય છે જેની નકલ કરવી કોઈ પણ ગેંગ માટે લગભગ અશક્ય છે. જેમ કે -

વોટરમાર્ક: લાઈટની સામે જોતા ગાંધીજીની તસવીર અને નોટનું મૂલ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સિક્યુરિટી થ્રેડ: નોટની વચ્ચે જે ચળકતી પટ્ટી છે, તે નોટને વાળતા લીલામાંથી વાદળી રંગમાં બદલાય છે. તેના પર 'ભારત' અને 'RBI' લખેલું હોય છે.

ઈન્ટેગ્લિયો પ્રિન્ટિંગ: ગાંધીજીની તસવીર અને અશોક સ્તંભ પર જ્યારે તમે આંગળી ફેરવશો, ત્યારે તે ઉપસેલા લાગશે. આ ફીચર ખાસ કરીને દૃષ્ટિહીન લોકો માટે પણ ઉપયોગી છે.

માઈક્રો ટેક્સ્ટ: નોટ પર અમુક જગ્યાએ એટલું ઝીણું લખાણ હોય છે જે સામાન્ય આંખે દેખાતું નથી, તે માત્ર મેગ્નિફાઈંગ ગ્લાસથી જ જોઈ શકાય છે.

કલર શિફ્ટ ઈન્ક: અમુક ખાસ નંબરના રંગ ખૂણો બદલવાથી બદલાય છે.

ફિલ્મો હંમેશા 'જો અને તો' (What If) ની કહાની પર બને છે. 'ધુરંધર' જેવી ફિલ્મો આપણને રોમાંચ આપે છે અને સતર્ક પણ કરે છે, પણ આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભારતની બેંકિંગ અને કરન્સી સિસ્ટમ અત્યંત મજબૂત છે. ટેક્નોલોજી, ટ્રેઈન્ડ સ્ટાફ અને 24 કલાકની લાઈવ મોનિટરિંગને કારણે ભારતની ચલણી નોટો એક અભેદ કિલ્લામાં સુરક્ષિત છે. પ્લેટની ચોરી અને અર્થતંત્રને હચમચાવી દેવાની વાતો ફિલ્મી પડદા પર સારી લાગે છે, પરંતુ જમીન પર આપણું તંત્ર કોઈ પણ ષડયંત્રને તોડી પાડવા સક્ષમ છે. તેથી, સિનેમાના પડદે 'ધુરંધર'નો આનંદ લો, પણ તમારી જેબમાં રહેલી નોટની સુરક્ષા પર પૂરો વિશ્વાસ રાખો. ભારતની કરન્સી પ્લેટો સુરક્ષિત છે, હતી અને રહેશે!